

بررسی تزیینات تالارهای خانه‌های قاجاری شهر تبریز

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۲۱

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۲۲

کد مقاله: ۵۱۲۴۷

آزینا بلالی اسکویی^{۱*}، نینا حجازی^۲

چکیده

در دوره قاجاریه بنا به شرایط اقتصادی و اجتماعی نیاز به خانه‌سازی بیشتر می‌شود و با توجه به افزایش میزان ساخت‌وسازها این دوره را می‌توان دوره خانه‌سازی یا معماری مسکونی نامید. در این دوره معماری و به‌تبع آن تزیینات به کار گرفته شده در بناها از جمله قصرها و خانه‌ها، به‌خصوص خانه‌های متمولین تحت تأثیر غرب دچار تغییراتی شد؛ تبریز نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شهرها و به‌عنوان پایتخت دوم، به سبب نزدیکی به کشورهای عثمانی و روسیه و همچنین ولیعهد نشین بودن پذیرای این تأثیرات بوده است؛ عمده مسئله اصلی این تحقیق را می‌توان نوع تزیینات به‌کاررفته در تالارهای خانه‌های قاجاری تبریز و روند تغییرات تزیینات استفاده شده در تالارها در طی گذر زمان دانست که در این راستا سعی شده است تزیینات تالارهای خانه‌ها به دلیل اهمیت تالار در خانه‌های قاجاری و تزیینات پرکارتر آن نسبت به سایر بخش‌های خانه مورد تحلیل قرار بگیرند. تحقیق حاضر با استفاده از پژوهش نمونه موردی، گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به‌صورت حضوری و مشاهده مستقیم با روش توصیفی تحلیلی به بررسی تزیینات تالارهای خانه‌های قاجاری تبریز پرداخته است. نتایج نشان‌دهنده آن است که تزیینات با جزئیات بیشتر و پرکارتر نظیر نقاشی‌های سقفی و دیواری در اوایل دوره قاجار کاربرد بیشتری داشته است و هر چه به اواخر این دوره نزدیک می‌شویم از میزان این‌گونه تزیینات کاسته شده و تزیینات آینه‌کاری پا به عرصه ظهور گذاشته‌اند.

واژگان کلیدی: تزیینات، خانه، تالار، دوره قاجار تبریز.

۱- دکتری معماری، دانشیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)
a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

تزیین و به دنبال آن زیبا ساختن بنا همواره و در طی ادوار مختلف زندگی بشر مطرح بوده است به گونه‌ای که قدمت کاربرد تزیینات در آثار معماری به اولین نمونه‌های ساخته شده توسط بشر باز می‌گردد که شاید بتوان این‌گونه بیان کرد که صرف جنبه زیبا ساختن بنا در آن‌ها مطرح نبوده است و جنبه‌های استعاره‌ای و نمادین نیز داشته است، با اندکی تأمل در بناهای ساخته شده توسط بشر در عصر باستان، یونان و روم باستان، می‌توان دریافت که علاوه بر جنبه‌های کاربردی در ساختن بناها به جنبه‌های تزیینی نیز در آن بناها توجه شده است که اوج استفاده از این تزیینات را می‌توان در معبد پارتون، آمفی تئاتر کولسئوم و بناهایی از این دست مشاهده کرد؛ در ایران نیز هنر از ویژگی‌های بارز در آثار ایرانیان از دیرباز تاکنون بوده است؛ تزیین به‌عنوان نمودی از هنر نیز همواره در آثار معماری ایرانیان از گذشته تا به حال به‌عنوان مشخصه‌ای اصلی از کارهای معماری و جزء لاینفک این آثار مورد توجه بوده است؛ در معماری کهن ایرانی نیز می‌توان کاربرد تزیینات را در دیوارنگاره‌های زیگورات چغازنبیل، تخت جمشید و حتی استودان‌های برجای مانده از دوران مادها مشاهده کرد. پس از ورود اسلام به ایران، تزیینات با حفظ معنا و مفهوم خود، رنگ و بوی جدیدی به خود گرفته و خود را با آموزه‌های اسلامی مطابقت داده است که از این جمله می‌توان به کاربرد نقوش با هندسه‌ای زیبا و بدیع و نقوش گیاهی متنوع به جای شکل‌های انسانی و حیوانی اشاره کرد؛ در طی سالیان هنر تزیینی در معماری اسلامی- ایرانی رشد و اعتلای بیشتری پیدا کرده و زینت بخش ابنیه مختلف ساخته شده در طی این روزگاران شد؛ تزیینات در هر دوره از تاریخ به تبعیت از سبک رایج آن دوره ویژگی‌های منحصر به فردی داشته است، در دوره قاجاریه نیز به دنبال افزایش مرادوات ایران با غرب، معماری و تزیینات بناها خصوصیات و ویژگی‌های منحصر به فردی به خود گرفته است؛ به طور کلی معماری این دوره را می‌توان متأثر از معماری سنتی و اصیل ایرانی به خصوص دوره صفویه و همچنین تأثیر گرفته از معماری کشورهای غربی و روسیه دانست، نتیجه این تأثیرات را می‌توان بیشتر در بنای قصرها و به دنبال آن به دلیل اهمیتی که معماری مسکونی در این دوره به علت شرایط اجتماعی حاکم بر جامعه داشته است، در بنای منازل مسکونی و به ویژه خانه‌های افراد متمول مشاهده نمود؛ در این بین شهر تبریز هم به علت موقعیت سیاسی خاص خود که به‌عنوان پایتخت دوم از آن نام برده می‌شود و همچنین مرادوات بازرگانی آن با کشورهای غربی از معماری این کشورها تأثیر پذیرفته و تأثیر آن در بناهای مسکونی به جای مانده از دوران قاجاریه مشهود می‌باشد.

بناهای مسکونی این دوره با یک طرح کلی شامل ورودی، هشتی، اتاق مرکزی، ایوان با دو ستون در جلوی آن دو اتاق در اطراف اتاق مرکزی به صورت‌های ساده یا مفصل همه به شیوه معماری اصیل ایران در ادوار قدیم بوده است (ساریخانی، ۱۳۸۴: ۷)؛ که همگی این فضاها را می‌توان به نوعی دربردارنده انواع مختلفی از تزیینات دانست که اوج تزیینات در این خانه‌ها در اتاق طنبی مشهود است؛ چرا که اتاق طنبی اصلی ترین فضای خانه بوده است که فضای مهمان هم نامیده می‌شده است و تزیینات پرکارتری هم نسبت به سایر فضاهای خانه در خود داشته است.

مطالعه و بررسی تزیینات به‌کاررفته در تالارهای خانه‌های قاجار با انتخاب خانه‌هایی از اوایل، اواسط و اواخر این دوران می‌تواند نتیجه‌ای از تأثیر زمان ساخت خانه‌ها بر تزیینات به کار گرفته شده در تالار این خانه‌ها را به دست بدهد که برای حصول به این مهم در طی پژوهش حاضر، تزیینات تالار اصلی تعداد ۶ خانه از خانه‌های قاجاری شهر تبریز معرفی و مورد مطالعه قرار خواهند گرفت که عبارتند از: خانه بهنام، خانه سلماسی، خانه نیکدل، خانه حیدر زاده، خانه امیر نظام و خانه صرافلار.

۲- سوال تحقیق

- تزیینات تالارهای خانه‌های قاجاری شهر تبریز دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
- تزیینات تالارهای خانه‌های قاجاری در شهر تبریز در طول زمان از ابتدا تا انتهای دوره قاجار چه تغییراتی کرده‌اند؟

۳- پیشینه تحقیق

مطالعه خانه‌های شهر تبریز به دلیل اهمیت سیاسی و اقتصادی آن در دوره قاجار می‌تواند به طور کلی حاوی نتایج ارزشمندی در دراستای نوع معماری و تزیینات به‌کاررفته در آن در دوره قاجاریه باشد در همین راستا تحقیقات مختلفی در باب تزیینات در دوره قاجار و حتی خانه‌های قاجاری شهر تبریز انجام شده است که چند نمونه از آن‌ها به قرار زیر می‌باشند:

محمد یوسف کیانی در کتاب "تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی" به تبیین چندی از مولفه‌های تزیین از نگاه کالبدی پرداخته (۱۳۷۶)؛

مجید ساریخانی در مجله جلوه هنر در مقاله‌ای با عنوان "بررسی باستان‌شناسی معماری دوران قاجار" به بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری دوره قاجار و تحلیل معماری آن دوران پرداخته است (۱۳۸۴)؛

پاشاپور، محمد زاده و چرخ‌چی در مقاله‌ای با عنوان "مطالعه و بررسی دیوارنگاره‌های تاریخی تبریز" به بررسی و تحلیل انواع نقوش به‌کاررفته در دیوارنگاره‌های چند نمونه از بناهای قاجاری شهر تبریز پرداخته‌اند (۱۳۹۳)؛

افشاری اصل و باقر خسروی در فصلنامه هنر و در مقاله ای با عنوان " معماری ایران در دوره قاجار " به عوامل موثر در شکل گیری معماری و شهرسازی دوره قاجار و تحولات معماری و شهرسازی آن دوران و خصوصیات آن‌ها پرداخته اند (۱۳۷۷): همچنین مقاله ای نیز با عنوان " بررسی تزیینات خانه‌های قاجاری شهر قم " که توسط مومنی، عطاریان و قدردان قراملکی تحریر شده است به بررسی ویژگی های معماری قاجاری و بررسی این ویژگی ها در معماری خانه‌های شهر قم و بررسی نمونه موردی خانه شاکری قم پرداخته است (۱۳۹۴).

تحقیقات بررسی شده در فوق به‌عنوان پیشینه پژوهش حاضر، در بخش مبانی نظری و تدوین جداولی جهت دسته بندی و جمع بندی این پژوهش مورد توجه قرار گرفته اند ولیکن از بین تحقیقات انجام شده در این حوزه، تحقیقی درباره تزیینات به کار گرفته شده در خانه‌های قاجاری شهر تبریز به خصوص تزیینات به‌کاررفته در تالارهای خانه‌های قاجاری شهر تبریز انجام نشده است؛ پژوهش حاضر سعی در معرفی و بررسی تزیینات به کار گرفته شده در تالارهای خانه‌های شهر تبریز به‌عنوان اصلی ترین بخش خانه دارد که بدین منظور انواع تزیینات به‌کاررفته در تالار خانه‌ها و محل به کارگیری آنها مورد بررسی قرار گرفته اند.

۴- روش تحقیق

در این تحقیق ابتدا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی ۱۴ بنای تاریخی تبریز از دوره قاجار که امکان دسترسی به آن‌ها وجود داشت، شناسایی شده و در ادامه به روش مورد پژوهی ۶ بنا از بناهای مذکور که تزیینات تالارهای اصلی آنها به جای مانده و یا مرمت و بازسازی شده بودند از منظر نوع تزیینات و موقعیت قرارگیری آن‌ها در اتاق طبیی مورد بررسی قرار گرفته و همزمان برای دستیابی به نتایج بهتر و دقیق تر، طیف گسترده‌ای از منابع مکتوب و شفاهی که به طور ضمنی به این موضوع مربوط است مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت، نتایج حاصل، تحلیل شده و در جدول هایی ارایه می‌گردد.

۵- خانه در دوره قاجار

دوره قاجار را به دلیل مصادف بودن آن با رشد جمعیت شهری و افزایش میزان مهاجرت به شهرها دوره خانه سازی می نامند؛ علی رغم افزایش نیاز به ساخت و سازهای مسکونی نمی‌توان تفاوت چندانی از لحاظ کالبدی و حتی ارتباط فضایی بخش‌های درونی خانه با دوره های پیش تر از جمله دوره صفوی به دلیل سرعت در ساختمان سازی و شرایط نه چندان مساعد اقتصادی مشاهده نمود؛ علاوه بر ساخت و سازهای مسکونی نظام شهری و شهرسازی این دوره نیز تفاوتی با دوره پیش از خود نداشته است. با افزایش ارتباط با غرب که بیشتر از سه طریق: ۱- آمد و شد هیات حاکمه به اروپا، حضور کنسول گران ایران در کشورهای اروپایی و سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ؛ ۲- تحصیل کردن معماران ایرانی در فرنگ و حضور معلمان معماری اروپایی در دارالفنون؛ ۳- حضور معماران روسی و ارمنی در ساخت و ساز ساختمان‌ها به سبک غربی میسر گشت؛ بر ساختمان سازی و معماری این دوره نیز تاثیر گذاشت را می‌توان بیشتر این تأثیرات را در بنای قصرها و به تبع آن و البته در مقیاسی کوچکتر در بنای ساختمان‌های مسکونی ثروتمندان و افراد متمول مشاهده کرد؛ عمده این تأثیرات متوجه ایجاد تغییراتی در نمای ظاهری ساختمان بودند و تغییرات چندانی در نظام فضایی خانه‌ها ایجاد نکردند؛ ایجاد سرسرای ورودی، یعنی پلکان‌هایی که از وسط شروع می شوند و در قسمت پاگرد به دو شاخه در جهت مقابل یکدیگر تا بالا ادامه می یابند؛ به کار بردن سقف های سنتوری به جای سقف های مسطح یا گنبدی، تزیینات ستون ها و سرستون ها به سبک روکوکو را می‌توان مواردی چند از این گونه تأثیرات در ساخت و سازهای این دوره دانست (ساریخانی، ۱۳۸۴: ۶).

۶- تزیینات در معماری قاجار

دوره قاجار را می‌توان دوره تغییرات و تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. محمد کریم پیر نیا در کتاب سبک شناسی معماری ایرانی، دوره ناصری را ادامه شیوه اصفهانی می داند و آن را دوره دوم شیوه اصفهانی نام گذاری می کند. در دوره دوم شیوه اصفهانی، با آغاز روابط فرهنگی ایران با غرب، ایرانیان در برابر فرهنگ و تمدن غربی دچار خود باختگی شدند و چون افرادی هم به این پدیده دامن می زدند، روند آن شتاب گرفت (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۳۴۳). معماری و تزیینات هم از این قاعده مستثنی نبودند، لذا این تغییرات باعث ایجاد تغییر و تحولاتی در معماری و به ویژه تزیینات به‌کاررفته در این دوران شد. از جمله تزیینات استفاده شده در این دوران می‌توان از پنجره ارسی، گچ بری، آیینه‌کاری، نقاشی نام برد که در توضیحی مختصر به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

الف- پنجره ارسی: سطح پنجره های ارسی را با استفاده از انواع نقش های گوناگون گره سازی و شیشه های رنگین و ساده می آراستند (سلطان زاده، ۱۳۷۵: ۳۰). روزن های بالای درها و پنجره های ارسی دوره قاجار به شکل قوس و هلال بودند و بسیاری از روزن ها نیز به شکل دایره و بیضی درآمدند و در تزیینات پنجره ای ارسی دوره قاجار بیشتر از قواره کاری استفاده شده است.

ب- گچ بری: نقش‌های گچ بری دوره قاجار به صورت نقاشی‌های گل و مرغ به سبک دوره قاجار تزیین شده است (مجایی، ۱۳۷۴: ۴۹۵). علاوه بر این در این دوره ساختن پیکره‌های گچ بری در لچکی‌های بالای پنجره یا در سینه سنتوری‌ها و دیگر قسمت‌های بنا رایج می‌شود. همچنین می‌توان از گچ بری طاقچه‌ها به عنوان عناصر زینت دهنده به فضا در این دوره نام برد.

ج- آئینه کاری: آئینه کاری واپسین هنر ابتکاری هنرمندان ایرانی است که ایرانیان در معماری داخلی و تزیین درون بنا به کار گرفته‌اند. رواج آئینه کاری در ایران به این صورت بود که به دلیل روابط تجاری با فرنگ، کالاهایی بین دو طرف مبادله شد و از جمله کالاهای وارده جام آئینه بود که از شهر ونیز به ایران می‌آوردند و استادان ایرانی درصدد برآمدند که قطعات تکه آئینه‌ها را برای تزیین درون ساختمان‌ها به کار ببرند، به این ترتیب هنر آئینه کاری به صورت‌های گوناگون و در موارد مختلف، مرسوم و متداول گشت (دانشنامه ایران و اسلام، ۱۳۱۶: ۱۱). آئینه کاری در سده سیزدهم هجری قمری رو به ترقی و گسترش نهاد و تکامل تدریجی اما محسوسی داشت. رایج ترین طرح‌ها در آئینه کاری طرح گره و شیوه گره سازی بوده است.

د- نقاشی: از دیگر تزیینات این دوره می‌توان به نگارگری بر روی سقف‌ها و دیوارها اشاره نمود که عمده نقوش در نقاشی‌های این دوره را می‌توان به طور کلی در قالب سه دسته: ۱- نقوش انسانی و حیوانی. ۲- نقوش معماری و طبیعت. ۳- نقوش تزیینی شامل نقوش اسلیمی، ختایی و نقوش هندسی تقسیم بندی نمود. (پاشاپور و همکاران ۱۳۹۳: ۸۶-۸۴).

۷- تزیینات خانه‌های قاجاری تبریز

تبریز در سال ۱۱۹۳ هجری قمری بر اثر زلزله ویران گردید و بعد از آن دوباره بازسازی شد، بنابراین بافت تاریخی تبریز به غیر از چند بنای شاخص همچون مسجد تاج الدین علیشاه و مسجد کبود در دوره قاجاریه ساخته شده است «بر اساس متون تاریخی در آن زلزله شهر به طور کامل تخریب شد» (نژاد ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۱۰۷). فضاهای مسکونی از جمله گونه‌هایی هستند که در این دوره و بعد از زلزله ساخته شده‌اند و تقریباً سندی بر اینکه خانه‌ای متعلق به پیش از دوره قاجاریه است وجود ندارد و موارد ذکر شده فرضیات پژوهشگران است؛ تبریز به واسطه نزدیکی به مرزهای عثمانی و روسیه تزاری و ارتباطات زیادی که تجار، بازرگانان و سیاستمداران با این کشورها داشته‌اند تأثیرات زیادی در ساخت و ساز فضاهای مسکونی از این مراکز گرفته است؛ ارتباط شهر تبریز با عالم غرب و همچنین ولیعهد نشین بودن این شهر که به عنوان یکی از نخستین مراکزی که مدرنیزاسیون‌سیستم اداری از سوی عباس میرزا در آنجا آغاز شد (قنبری، ۱۳۷۹: ۱۳۷) باعث شده بود که این شهر یکی از مهم‌ترین شهرهای دوره قاجاریه محسوب شود.

فضای طنبی-فضای مهمان که مورد بحث این مقاله است در اکثر خانه‌های قاجاری در تبریز در امتداد محور اصلی ساختمان قرار دارد و اغلب در طبقه همکف مستقر است. معمولاً در جداره‌های داخلی طنبی‌ها از تزیینات و نقاشی‌هایی استفاده می‌شود بدنه‌ها دارای طاقچه‌های فراوانی (نهاز و نخیر) هستند که در نهایت، معماری داخلی این فضا را از یکنواختی کسل کننده برهاند؛ علی‌رغم کاربرد تزیینات در فضاهای مختلف خانه اعم از ورودی، هشتی، ایوان اصلی بنا (ایوان جنوبی) اتاق‌های گوشواره، حوضخانه و سایر فضاهای خانه‌های تاریخی دوره قاجار، طنبی این خانه‌ها که حکم مهم‌ترین و اصلی‌ترین فضای خانه را داشته است و فضای مهمان نیز نامیده می‌شده است، بهترین و اصلی‌ترین تزیینات در خانه‌های تاریخی را در خود جای می‌داده است؛ از این رو به جهت اهمیت این فضا تزیینات تالار اصلی خانه‌های تاریخی دوره قاجار در این مقاله مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

در تحقیق پیش رو با توجه به مباحث پیش گفته و اهمیت شهر تبریز در دوران قاجار و اهمیت اتاق طنبی به عنوان یکی از اصلی‌ترین فضاهای خانه، تزیینات تالارهای (فضای مهمان) ۱۴ خانه از خانه‌های قاجاری تبریز که می‌توان گفت اکثریت قریب به اتفاق آن‌ها در بافت تاریخی این شهر واقع شده‌اند اعم از خانه کوزه کنانی، خانه شربت اوغلی، خانه علی میسیو، خانه ختایی، خانه نیکدل، خانه سلماسی، خانه گنجه ای زاده، خانه بهنام، خانه حیدر زاده، خانه علوی (صرافلار)، خانه نعمت زاده، خانه کوچه مشکیان، خانه امیر پرویز و خانه امیر نظام گروسی مورد بررسی قرار گرفته است که تنها ۶ خانه از این ۱۴ خانه دارای تالارهایی بوده‌اند که تزیینات در آن‌ها به کاررفته بود؛ که در ذیل توضیحاتی درباره آن خانه‌ها آورده شده است.

خانه امیر نظام گروسی؛ این خانه در خیابان ششگلان واقع شده است و تاریخ احداث آن به دوره قاجاریه و زمان ولیعهدی عباس میرزا و حکومت ناصرالدین شاه می‌رسد؛ مالک این خانه حسعلی خان گروسی سیاستمدار، وزیر فوائد عامه، دیپلمات و سفیر (وزیر مختار) در انگلیس، اتریش، عثمانی و فرانسه و ادیب، نویسنده و خوشنویس بوده است؛ این خانه در حال حاضر به عنوان موزه قاجار دایر می‌باشد؛ تزیینات این بنا را می‌توان مشتعل بر گچ بری طاقچه دیوار و نقوش برجسته اسلیمی و گیاهی گچی سقف و ورودی، پنجره‌های ارسی و آئینه کاری سقف دانست.

خانه بهنام؛ این خانه در خیابان مقصودیه واقع شده است و در حال حاضر جزو مجموعه دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز است. تاریخ احداث این بنا به طور قطع مشخص نیست ولیکن تاریخ احداث آن را به اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجاریه نسبت می دهند. تزیینات این بنا شامل نقاشی‌های دیواری و سقفی که در بردارنده نقوش انسانی و حیوانی در نقاشی‌های دیواری، نقوش تزیینی طبیعت گرایانه در شومینه و نقوش تزیینی و هندسی در نقاشی سقف، پنجره های ارسی، گچ بری طاقچه های دیواری و همچنین گچ بری سقف می باشد.

خانه سلماسی؛ این خانه در خیابان مقصودیه، کوچه سلماسی واقع شده است که تاریخ احداث آن به ۲۰۰ تا ۲۵۰ سال پیش مربوط می شود که مالکان این خانه از تجار مواد غذایی در تبریز بوده اند و هم اکنون نیز به‌عنوان موزه سنجش مورد استفاده قرار گرفته است؛ تزیینات این خانه نیز مشتمل بر گچ بری طاقچه دیوار، نقوش گچی برجسته سقف، آئینه کاری سقف و آئینه کاری قاب پنجره ها، پنجره های ارسی و نقاشی دیواری شامل نقوش معماری و طبیعت و نقوش تزیینی می باشد.

خانه علوی (صرافلار)؛ خانه صرافلار در خیابان شمس تبریزی، کوچه صرافلار (شهید نوروزی) واقع شده است که یکی از بناهای دوره قاجاریه می باشد و تاریخ ساخت آن به اواخر دوره قاجاریه و اوایل دوره پهلوی باز می‌گردد که متعلق به خاندان صرافلار بوده است؛ هم اکنون نیز به‌عنوان موزه زنده سفال مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ تزیینات این خانه نیز مشتمل بر گچ بری طاقچه دیوارها، گچ بری نقوش برجسته سقف و گچ بری نقوش برجسته اطراف پنجره ها و طاقچه های دیواری، آئینه کاری سقف و آئینه کاری اطراف طاقچه های دیواری و همچنین پنجره های ارسی می باشد.

خانه نیکدل؛ این خانه واقع در خیابان مقصودیه، مربوط به اوائل دوره قاجار می باشد که مالک آن سید ابراهیم نیکدل، سرمایه دار و واردکننده لوازم خانگی بود. این مجموعه هم‌اکنون به‌عنوان ستاد مرکزی تبریز ۲۰۱۸ مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ تزیینات این بنا شامل گچ بری طاقچه دیوار، نقوش برجسته اسلیمی و گیاهی سقف و حاشیه پنجره ها، پنجره های ارسی، آئینه کاری سقف و آئینه کاری قاب پنجره ها و نقاشی‌های دیواری با نقوش معماری و طبیعت و نقوش تزیینی می باشد.

خانه حیدر زاده؛ این خانه در محله مقصودیه و در سمت جنوبی عمارت شهرداری تبریز واقع شده است؛ در خصوص تاریخ دقیق ساخت بنای این خانه سند و زمان مشخص وجود ندارد ولی براساس مطالعات میدانی، قدمت بنا را می‌توان در حدود ۱۳۰ سال (اواخر دوره قاجاریه) تخمین زد. براساس این مطالعات معمار اصلی بنا موسوم به حاج حبیب لک می باشد. هم اکنون نیز به‌عنوان مرکز اطلاع رسانی گردشگری شهر تبریز و استان آذربایجان شرقی مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ تزیینات این بنا مشتمل بر گچ بری طاقچه دیوارها، گچ بری نقوش برجسته اسلیمی و گیاهی سقف، آئینه کاری سقف و آئینه کاری قاب پنجره ها و پنجره های ارسی می باشد.

۸- یافته‌های پژوهش

تزیینات به‌کاررفته در تالارهای این خانه‌ها را می‌توان به‌صورت کلی در قالب جدولیه شکل زیر جمع بندی کرد که در انتها به تحلیل موارد آورده شده در جدول ۱ پرداخته شده است.

۸-۱- تحلیل و بررسی نمونه‌های موردی

در این جدول سعی شده است تا بناهای بررسی شده بر اساس تاریخ ساخت آن‌ها در جدول قرار بگیرند، با توجه به قدمت تاریخی این خانه‌ها تاریخ دقیق ساخت این خانه‌ها در دسترس نبوده است و لیکن بر اساس مستندات تاریخی می‌توان ترتیب تاریخ ساخت به شکلی که در جدول فوق آمده است را برای آن‌ها قائل شد. در حالت کلی می‌توان تزیینات به‌کاررفته در این بناها را در قالب گچ بری، آئینه کاری، نقاشی و ارسی و محل استفاده از آن‌ها در سقف، حاشیه پنجره ها، قاب پنجره ها و دیوار دسته بندی کرد که با توجه به تحلیل این تزیینات به‌کاررفته در هر یک از بناها و با توجه به توالی تاریخی موارد ذکر شده در جدول می‌توان گفت که نقاشی برای تزیین فضای داخلی تالار در اوائل دوره قاجار کاربرد داشته است که می‌توان آن را تأثیری از معماری و تزیینات ادوار پیشین به خصوص دوره صفویه دانست که در تزیینات خانه‌های بهنام، سلماسی و نیکدل قابل مشاهده می باشد که می‌توان این بناها را بناهای احداث شده در دوره زمانی اوایل تا اواسط دوره قاجاری در نظر گرفت؛ در مقایسه تزیینات تالارهای خانه‌های فوق می‌توان مشاهده کرد که هر چه به سمت اواخر دوره قاجاریه پیش می‌رویم از نقاشی‌های تزیینی موجود در فضا کاسته شده و تزیینات آئینه کاری مورد استفاده قرار می‌گیرند به طوری که در خانه بهنام تنها از نقاشی به منظور تزیین استفاده شده است و خبری از تزیینات آئینه کاری در آن نیست در حالیکه در خانه‌های سلماسی و نیکدل تزیینات نقاشی با تزیینات آئینه کاری همراه شده اند و در خانه‌های بعد از این دوران نظیر خانه‌های امیرنظام، حیدرزاده و صرافلار دیگر خبری از تزیینات نقاشی نبوده و این خانه‌ها دارای تزیینات آئینه کاری می باشند این در حالی است که عناصری نظیر پنجره های ارسی و گچ بری طاقچه دیوار و گچ بری سقفی اگرچه به اشکال گوناگون عناصری ثابت در تزیینات این خانه‌ها به شمار می روند.

جدول ۱- بررسی تزئینات به کاررفته در تالارهای خانه‌های قاجاری شهر تبریز (ماخذ: نگارندگان)

ارسی	نقاشی		آینه کاری				گچ بری			
	سقف	دیوار	دیوار	حاشیه پنجره	سقف	طاقچه	سقف	دیوار		
*	*	*					*	*	اواخر زندیه - اوائل قاجاریه	خانه بهنام
*		*		*	*	*	*	*	اوائل قاجاریه	خانه سلماسی
*		*		*	*	*	*	*	اوائل قاجاریه	خانه نیکدل
*				*	*	*	*	*	اواسط قاجاریه	خانه امیر نظام
*				*	*	*	*	*	اواخر قاجاریه	خانه حیدرزاده
*		*		*	*	*	*	*	اواخر قاجار- اوایل پهلوی	خانه صرافلار

۱۰- نتیجه گیری

شهر تبریز دوران قاجاریه به دلیل مراودات تجاری با کشورهای نظیر عثمانی و روسیه تزاری و تاثیر پذیرفتن از هنر و معماری آنان و به دلیل ولیعهد نشین بودن این شهر از مهم‌ترین شهرهای ایران بوده است که تاثیر این عوامل بر روی معماری و تزیینات بناهای ساخته شده در این دوران به خوبی مشهود است؛ از میان ۱۴ خانه قاجاری مورد بررسی در تبریز حدود ۶ خانه از این خانه‌ها دارای تزیینات پرکارتری نسبت به سایر موارد بوده اند که در این پژوهش بررسی تزیینات در تالار اصلی که همان فضای مهمان بوده است به دلیل اهمیت این بخش از خانه نسبت به سایر بخش‌های خانه که سبب شده بود تا از تزیینات بیشتری نسبت به سایر فضاهای خانه برخوردار باشند انجام گرفته است. با توجه به طبقه بندی این خانه‌ها با توجه به تاریخ احداث آن‌ها می‌توان به این نتیجه رسید که خانه‌های اوایل دوران قاجاری تزیینات بیشتر و پر کارتری نظیر نقاشی‌های سقفی و دیواری موجود در اتاق‌های طنبی نسبت به خانه‌های احداث شده در اواخر این دوران داشته اند؛ که پرکارترین این تزیینات و نقوش دیواری و سقفی در تالار اصلی خانه بهنام قابل مشاهده است که تاریخ احداث آن مربوط به اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجاریه می باشد؛ در حالیکه در تالار خانه‌های حیدر زاده و صرافلار که تاریخ احداث آن‌ها را به اواخر دوره قاجاریه و اوایل دوره پهلوی نسبت می دهند خبری از نقاشی‌های سقفی و دیواری نیست و تنها از آرایه های گچ بری و آیینه کاری در آن‌ها بهره گرفته شده است.

منابع

۱. افشاری اصل، مهدی و باقر خسروی، محمد. ۱۳۷۷. معماری ایران در دوره قاجار. فصلنامه هنر، ۳۶: ۱۳۸-۱۲۰.
۲. پاشاپور، مرتضی؛ محمد زاده، مهدی و چرخ، رحیم. ۱۳۹۳. مطالعه و بررسی دیوار نگاره های تاریخی تبریز (دوره قاجار). پژوهش هنر، ۷(۲): ۸۱-۸۸.
۳. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۴. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین: غلامحسین معاریان. چاپ دهم. تهران: انتشارات سروش دانش.
۴. دانشنامه ایران و اسلام. ۱۳۱۶. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۱، تهران.
۵. ساریخانی، مجید. ۱۳۸۴. بررسی باستان شناسی معماری دوران قاجار. جلوه هنر، ۲۵: ۴-۱۵.
۶. سلطان زاده، حسین. ۱۳۷۵. پنجره های قدیمی تهران. تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.
۷. قنبری، آیت. ۱۳۷۹. «ایران و موج اول مدرنیته». نشریه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (علیه‌السلام)، ۱۲: ۱۴۳-۱۱۵.
۸. کیانی، محمدیوسف. ۱۳۷۶. تزیینات وابسته به معماری اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۹. مومنی، کورش؛ عطاریان، کورش و قدردان قراملکی، رضا. ۱۳۹۴. بررسی تزیینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم). فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، ۸و۷: ۱۴۴-۱۲۸.
۱۰. نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۹۳). حصار نجفقلی خان و شکل گیری و توسعه تبریز در عهد قاجار. فصلنامه پژوهشی مطالعات میان رشته ای تاریخ و تاریخ نگاری بررسی های نوین تاریخی، دوره جدید، ۱(۱): ۱۲۱-۱۰۷.
۱۱. نژاد ابراهیمی، احد؛ حق پرست، فرزین و کی نژاد، سلوی. ۱۳۹۴. الگوواره های نظری حفاظت و نگهداری از خانه‌های فرهنگی - تاریخی دوره قاجار تبریز. دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، ۳(۵): ۲۰-۱.
۱۲. مجابی، سید مهدی. ۱۳۷۴. توسعه تاریخی قزوین. مجموعه مقالات تاریخ، معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم-کرمان. ج ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
۱۳. مکی نژاد، مهدی. ۱۳۸۱. نقش تزیینات در معماری اسلامی کاشی ایران. کتاب ماه هنر، ۴۵ و ۴۶: ۷۱-۶۸.

Article on the decoration of the halls of Qajar houses in Tabriz

Summary

Iran's society at Qajar period faced new political, economic and social conditions that caused peoples immigrations from rural to urban areas that caused the necessity of housing growth at that time. Although, some conditions including communicating with western countries such as Russia or Osmania and travels of Iranian rulers and training Iranian student at abroad countries and etc. effected buildings architecture and surely their ornaments, that these changes were more obvious at construction of palaces and dwellings specially the houses of wealthy people. This article focuses on the ornaments that are used at the main room of the houses (their halls) that has been structed at Qajar period; the reason for selection of houses hall to check their ornaments was because of this rooms importance that host the guests of a home; you can see ornaments decorating other parts of house like the entrance space, the façade and the small rooms at the both side of building; but the most beautiful ornaments has been used to decorate the main room of the house.

The most ornaments can be divided to paintings at walls and ceiling, Orosi windows decorating with colored glasses, plaster works at ceilings and walls, mirror pieces applies at ceiling or frame of windows and even walls that has been studied at the houses selected in this article.

The houses to be studied at this article are chosen among the houses remained from Qajar destiny at Tabriz city, the reason of choosing Tabriz city for researching about its houses at that period was the importance of that city at Qajar time, at that time Tabriz was considered as the second capital of Iran and because of the trading relations with Osmania's and Tsarist Russia and even a city where princes were have been leaving there it has accepted influences on buildings architecture and their ornaments. The houses that has been studied at that essay are chosen among Qajar house that their hall ornaments are preserved or restored; Behnam's house, Nikdel's house, Salmasi's house, Saraflar's house, Heydarzadeh's house and Amirnezam's house are the houses that their halls ornaments are analyzed at that article; the methods that used to develop this article was by studding historical references and field studies; so it can be concluded by analyzing the results that ornaments at the houses were built more recently at Qajar period like Behnam, Nikdel and salmasie's houses were mostly based on elegant schemas through paintings on wall and ceilings but by the time pass, the houses that were constructed at the second half of Qajar dynast's reign like Sarflar, Heydarzadeh and Amir nezams houses didn't decorated by such painting schemas, instead of that new sort of ornaments based on mirror works has been started to be used to decorate the halls space; and some ornamental elements such as Orosi windows and plaster works on ceiling and walls were mostly invariant through the time at the houses were built at that period.

Keywords: Decorations, house, hall, Qajar period of Tabriz